

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK ANIT ve YAZITLARININ 1996-1998 YILLARI ARASINDAKİ YENİ İNCELEME SONUÇLARI (JAPON - MOĞOL ORTAK ÇALIŞMASININ ÖN RAPORU OLARAK)

Takashi ÔSAWA

Hepinizin de bildiği gibi, 19. yüzyılın sonunda Fin ve Rus arkeologlarının düzenledikleri Orhon seferleri sonunda incelenen eski Türk runik (Göktürk) yazıtlarının çoğu Moğol bozkırlarında bulunmaktadır.¹

Bu yazıtlarla ilgili pek çok araştırma ve inceleme bugüne kadar dünyanın birçok bilim adamı tarafından yapılmıştır. Ancak bu bilim adamlarının bir çoğu yazıtların bulunduğu bölgeye giderek özel inceleme yapamamışlardır. Onların hemen hemen hepsi çalışmalarını W. Radloff'un *Atlas de Alterthümer der Mongolei* (Arbeiten der Orchon-Expedition) adlı temel kaynağına dayanarak yapmışlardır. Tabii ki, Moğol Halk Cumhuriyeti 1921 yılında kurulduktan sonra yeni bulunan runik yazıtlar hakkında bugüne kadar zaman zaman haber ve yayınlar yapılmışsa da, batılı araştırmacıların Moğolistan'a giderek bizim yaptığımız gibi eski okuyuşların doğru olup olmadığını kontrol etmeleri siyasî yapı dolayısıyla çok zordu. O zamanki arkeoloji çalışmalarına, Rus araştırmacılar başta olmak üzere, Çekoslovak, Macar ve Polonyalı gibi doğu Avrupalı araştırmacılar, o da sadece Moğollar ile ortak çalışma şartıyla kabul edilmekteydi.²

¹ A. H. Heikel, *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*, Helsingfors, 1892; W. Radloff, *Атлас древностей Монголии*, Труды орхонской экспедиции. (*Atlas der Althertümer der Mongolei*. Arbeiten der Orchon-Expedition. 1. Lieferung, 1892, 2. Lieferung 1893, 3. Lieferung 1896, 4. Lieferung 1899, Санкт-Петербург.

Son zamanlarda (1995 yılında) bu kalın eserden Moğolistan'daki eski Türk Yazıtları kısmı Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA) tarafından yayımlandı. *Orhun. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiş sayfalar) / The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected pages)*, TİKA, 80 s.

² H. Halén, (ed.) *Memoria Saecularis Sakari Pälsi. Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der nördlichen Mongolei im Jahre 1909*, Helsinki, 1982; S. Pälsi, *Mongolian matkalta*, Otava; Helsinki, 1911; S. Pälsi, *Valkoiset arot: Muistoja Mongolian matkalta*, Otava; Helsinki, 1949; B. Rintchen, (ed.) *Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stèles en Mongolie*, (Corpus Scriptorum Mongolorum Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, 16/1), Улаанбаатар, 1968. E. Tryjarski, "Die heutige Mongolei und ihre alten Denkmäler", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 38, 1966, s. 154-158; E. Tryjarski, "The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation" *Ural-Altäische Jahrbücher*, 38, 1966, s. 158-173 + many pls.; E. Tryjarski, "On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia", *East and West*, N. S. 21-1 / 2.1971, s. 121-135, + many pls.; I. Erdely, "A tomb of the Turkic Period in Northern Mongolia. A report on One of the Discoveries of

Moğol - Sovyet arkeoloji heyetlerinin Moğolistan'da, özellikle 1968-1989 yılları arasında sürdürdükleri ortak çalışmalar sonucunda o zamana kadar bilim dünyasınca bilinmeyen Soğutça ve Türkçe eski birkaç yazıt daha ortaya çıkarıldı.³ Yeni keşfedilen runik yazıtlara ait haberler ve onlarla ilgili araştırmalar bilim dünyasına büyük değer kazandırmış olmakla birlikte o zamanki yazıtların resimleri, fotoğrafları veya arkeolojik ayrıntıları pek az yayımlanmıştır. Bazı makalelere yazıtların resmi veya fotoğrafı eklenmişse de bugün onlara dayanarak runik metni yeniden okumak çok zordur. Ayrıca araştırma zamanında yazıtlardan alınan kalıpları makale veya haberler içerisinde dahi okuyuculara gösterilmemiştir.

Moğolistan'da siyasî durum 1989 yılından başlayarak epeyce değişmiştir. Bu değişme bilim dünyasını da etkiledi. Değişimle birlikte yabancı araştırmacıların Moğolistan'daki meslektaşları ile ortak çalışma yapmaları da mümkün olmuştur.⁴

the Mongol-Hungarian Arcaeological Expedition of 1963", *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, 30-118, 1966, s. 197-203, + 3 pls.; I. Erdely, "Recently Found Relics of Turkic Stone Sculpture from the Territory of the Mongolian People's Republic", Ph. Denwood (ed.), *Arts of the Errasian Steppelands*, London, s. 203-217, + 3 pls.; I. Erdely-I. Fejes, "Recently discovered Ancient Relics in Mongolia", *AOH*, 41/1, s. 5-82, + 7 pls.; L. Jisl, "Vyzkum Külteginnova and Generalization in Turkic Languages", *AOH*, 47/1-2, 1960, s. 64, 86-115; L. Jisl, *Mongolian Journey*, London, 1960; L. Jisl, "Vorbericht über die archaologische Erforschung des Kül tegin-Denkmal durch die tschechoslowakische-mongolische Expedition des Jahres 1958", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 32/1-2, 1960, s. 65-77; L. Jisl, "Archeologické Památky v Mongolské Lidové republice", *Archeologické Rozhledy*, 13/1, s. 49-63-69, 73-83. L. Jisl, "Kültegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları", *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, 27, s. 387-410.

³ Sergey Grigoriyevič Klyaçornıy, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, XXXVI/1-3 (1982), 1983, s. 335-366; S. G. Klyaçornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*, XXXIX/1, 1985, s. 137-156; S. G. Klyaçornıy, "К историографической оценке уланкомской надписи", *Эпиграфика Востока*, XIV, М.-Л. 1961, s. 26-28; S. G. Klyaçornıy, "Эпиграфические работы в Монголии", *Археологические Открытия 1976 г.*, Moskova, s. 588-589; S. G. Klyaçornıy, "Храм, изваяние и стела в древнетюркский текстах (К интерпретации Ихе-Ханын-норской надписи)", *Тюркологический сборник 1974*, Moskova, 1978, s. 238-255, S. G. Klyaçornıy, "Эпиграфические работы в Монголии", *Археологические Открытия 1977 г.*, Moskova, 1978, s. 575-576; S. G. Klyaçornıy, "Наскальные рунические надписи Монголии", *Тюркологический сборник 1975*, Moskova, 1978, s. 151-158; S. G. Klyaçornıy, "Терхинская Надпись (Предварительная публикация)", *Советская Тюркология*, 1980/3, s. 82-95; S. G. Klyaçornıy, "Тесинская стела (Предварительное публикации)", *Советская Тюркология*, 1983/6, s. 76-90; S. G. Klyaçornıy-V. A. Livşitz, "Севрейский камень", *Советская Тюркология*, 1971/3, s. 106-112; S. G. Klyaçornıy-V. A. Livşitz, "Согдийская надпись из Бугута", *Страны и народы востока*, 10, Moskova, 1971, s. 121-146, M. Şinehuu, "Памятник рунической письменности из Тариата", *Роль Кочевых народов в цивилизации Центральной Азии*, Ulan-Bator, 1974, s. 327-331; M. Şinehuu, *Тариатын орхон бичгийн шинэ дурсгал* (Новые Памятник Орхонской Письменности Тариата), *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaan-Baatar, 1975, 200 s.; M. Şinehuu, "Новый памятник рунической письменности уйгурского Карабалгасуна", Олон Улсын Монголч Ердэмтний III их хурал, III, UB, 1979, s. 301-305; M. Şinehuu, "Орхон-Селенгийн руни бичгийн шинэ дурсгал", *Arheologiyın Sudlal*, *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tom. VIII, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1980, s. 36-41.

⁴ Meselâ Ahmet Bican Ercilasun'un *Moğolistan ve Çin Günlüğü* (Ankara, 1999) adlı eserinde

Japon Kültür Bakanlığı ile Moğol Bilimler Akademisi arasındaki 1994 yılında yapılan iş birliği sözleşmesine göre, Japon-Moğol ortak çalışması olarak 1996-1998 yılları arasında eski Türk ve Moğol göçebelerine ait eski yazıtları ve eski kalıntıları (kurgan mezarlığı, eski kale ve şehir izleri vs.) incelemek için bir heyet kurmaya karar verdik. Japon tarafının başkanları Osaka Üniversitesi'nden Prof. Dr. Takao Moriyasu ve Osaka Uluslararası Üniversitesi'nden Prof. Koiçi Matsuda idi. Japon araştırma heyetine ben de dahil olmak üzere 13 Japon araştırmacı katıldı. Moğol heyetinin başkanları ise Ulaabaatar'daki Tarih Enstitüsünün başkanı Prof. Ayudai Oçir ile Dil Enstitüsü başkanı Prof. Dr. Luvsandorjin Bold idi. Moğol araştırma heyetine başkanlardan başka beş Moğol araştırmacı katıldı.

Bizim ortak çalışma amacımız şöyle sıralanabilir:

(1) Bizim aldığımız resim, fotoğraf ve kalıpları Radloff *Atlas*'ı da başta olmak üzere, önceki çalışmalardaki resim veya fotoğraflar ile karşılaştırarak farklılıkları ortaya koymak,

(2) Eski yazıtların asıl bulunduğu yerlere giderek yazıtlara ait eski külliyeleri veya eski kalıntıları ölçmek, sonra da külliyelerden alınan taş ve keramik örnekleri aracılığıyla yazıtların bugünkü durumunu bildirmek,

(3) Eski yazıtların bulunduğu yerin çevre görünüşünü fotoğraflamak, videoya çekmek, coğrafya ve topoloji bakımından yazıtların ne için oraya dikildiğini incelemek.

Gittiğimiz eski kalıntıların, özellikle Kara Balgasun ile Orhon nehrinin kıyısındaki mezarlıkların görüntülerini yukarıdan, helikopterden çekerek inceleyebildik. Biz, her mezarlıktan aldığımız taş, kaya ve keramik içinde bulunan çok çeşitli kimyasal maddelerin kalıntılarını teknolojik makinelerle ölçtürerek analiz ettirip listeye koyduk. Bu inceleme sonucunda hangi yazıtın nereden getirildiği ve hangi yazıtlarla benzerlik gösterdiği açıkça belli olacaktır. Bu gibi çalışmalarımız şimdilerde devam etmektedir. Çalışmanın tamamı bitince kitap hâline getirilecektir.

Bugün burada Gök Türk ve Uygurlarla ilgili runik yazıtları incelediğimiz 1996 ve 1997 yıllarındaki çalışmalarımızın durumunu ve sonuçlarını, kısaca anlatmak istiyorum.

1996 yılındaki çalışmalarımız 10 Ağustos'tan 7 Eylül'e kadar sürdü. Bu sürede Hangai dağlarının kuzey ve güneyinde bulunan eski runik yazıtlarını inceledik. O zamanki çalışma yolumuz, Ulaanbatar → Arvjheer → Khajirhandulaan → Kögshin teelijn balgas → Ongijin dursgaluud → Uyanga → Khuzhirt → Khar khorin → Khöshöö tsajdam → khara balgas → Khotonto → Tsetserleg → Tajkhar chuluu → Ikhtamir → Öduor Ulaan → Tariatyu dursgaluud → Tariat → Önduor

o zamanki Moğolistan'daki ilim dünyasının bir parçasını biliyoruz. Ayrıca Osman Fikri Sertkaya'nın *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, (Ankara, 1995) adlı eserinin 161-192 ve 320-322 sahifelerinde verilen yazıtların fotoğraflarını da o zamanki seferin bir ürünü olarak sayabiliriz.

Ulaan → Khar-kuul Khaany balgas → Erdenemandal → Sajkan → Shine usyn dursgaluud → Ölzijt → Dashinchilen → Lün → Ulaanbaatar üzere idi.

1997 yılında yolumuz ise Ulaanbaatar → Bulgan → Khuntag-Undur → Bai-Baliq → Shveet-Ulaan → Khairkhan → Shine-Us → Bugat → Ikh Tamir → Tstserleg → Khotonto → Karkhorin → Kara Balgasun → Khushuu Tsaidam → Delgerkhaan → Ikh Khushuut → Mandalgovi → Dalanzadgat → Sevrei → Ulaanbaatar → Tsagaanovoo → Ulaanbaatar üzere idi.⁵

Bu iki yılda incelediğimiz yazıtlar arasında Bugut yazıtı (Soğut harfli, Soğutça ve Barahmi harfli, ?'ce), Ongi yazıtı, İh-Ĥanuy-Nuur yazıtı, İh-Ĥuşutu yazıtı, Tonyukuk yazıtı, Köl-Tigin yazıtının kaplumbağa kaidesindeki yazı, Kara-balgasun yazıtı II, Tes yazıtı, Taryat (Terhin) yazıtı, Şine-us yazıtı (Runik harfli, Türkçe), Daitou-Ansei-Aş-hujin hetsuki(Aşinalı katun) yazıtı (Eski Çin harfli, Çince), Ulan-kom yazıtı (Runik ve Uygur harfli, Türkçe), Tajkhar yazıtı (Runik, eski Uygurca vs.), Karabalgasun yazıtı, Sevrey yazıtı (Soğutça, Çince, Türkçe), Şiveet-Ulaan yazıtı (çok çeşitli *tamga* mevcuttur) sayılabilir. Eski kale ve şehir olarak da Bay-balık ve Kara-balgas sayılabilir. Bay-balık kalıntısının adı ise sadece eski Çince kroniği ve Şine us yazıtında geçmesine rağmen şimdiye kadar arkeoloji açısından üzerinde hiç bir çalışma yapılmamıştır.

En son, yani 1998 yılındaki ortak çalışmamız bittikten sonra 1999 yılında inceleme sonucunu ön rapor olarak bir kitap hâline getirdik.⁶ Bizim çalışmalarımızda eski yazıtların durumu ve birkaç harfin son şekli de belli oldu. Burada bir örnek olarak Gök Türklerle ilgili olan anıt ve yazıtların şimdiki durumunu, inceleme sonuçlarını özetleyerek tanıtmak istiyorum.

Bugut anıtı ve yazıtı

Bu anıt Ar-Ĥangay aймаğında, 47° 49" kuzey enlemi, 101° 16" doğu boylamında yer almaktadır. Anıtın büyüklüğü ise kuzey-güney tarafı 40 m~doğu-batı tarafı 50 m'dir. Burada külliye dışında çok sayıda balbal varken II. Göktürk İmparatorluğu dönemine mahsus olan taş heykel ise bu külliye içinde bulunmaz, bunun yerine burada sadece 6 tane balbal yatmaktaydı. Yani Moğolistan'da I. İmparatorluk dönemine ait anıtın külliyesinde hiçbir taş heykel bulunmamaktadır.

⁵ *Mongoli-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku* [Moğolistanda Bulunan Yazıtların İnceleme ve Araştırma Önraporu] = *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Yayımlayanlar: Takao Moriyasu-Asuday Oçir, Orta Avrasya Bilim Araştırmaları/The Society of Central Euroasian Studies, Mart 1999, 294 s. 20 levha ile, s. 17-60. krş. s. 14-15'deki yol haritası.

⁶ *Mongoli-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku* [Moğolistanda Bulunan Yazıtların İnceleme ve Araştırma Önraporu] = *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Yayımlayanlar: Takao Moriyasu-Asuday Oçir, Orta Avrasya Bilim Araştırmaları/The Society of Central Euroasian Studies, Mart 1999, 294 s. 20 levha ile.

Külliyenin ortasına da Tang dönemi Çin keramikleri parçalanarak dağıtılmıştı. Bu izlerden burada damı Çin tarzında olan bir ev inşa edildiği ortaya çıkarıldı. Yazıt ise şimdi Ar-Hangai aймаğının müzesindeki bahçede bulunmaktadır.

Bizim araştırma heyetimize katılan Japon İranist Prof. Yutaka Yoshida'nın okuyuşuna göre I. Göktürk İmparatorluğu döneminde (takriben 681 yılı) dikilen ve Soğutça bir yazıt olan Bugut yazıtının (B1-1)'deki cümlesinde eski Çin kronikleri dışında başka bir yerde görülmeyen, başka yazıtlarda karşılaşılmayan *Aşinas* kelimesi ilk olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu kelime Doğu Uygur İmparatorluğuna ait Kara Balagasun yazıtının Soğutça parçasında da aynı şekil geçmektedir (bunu Japonya'daki Kyoto Üniversitesi'nde mevcut olan bir kalıpla da destekleyebiliriz). Buradaki cümleyi ise 'Bu nom bitigini Türk Aşinaslı kralları yaptı' diye çevirebiliriz. O hâlde buradaki *nom bitig* ibaresinden o zaman bu yazıtın bir yüzünün Brahmi harfleri ile yazılan yazıt olduğu anlaşılır.

Yine Bugut yazıtında Livşits'e göre (B2-10)'da *nwh snk' 'wst* "yeni samghayı yap!" şeklinde okunan cümle *nwm snk' 'wst* "nom taşını dikti" olarak düzeltilmiş, (B2-11)'deki *t'sp'r γ'γ'n "taspar qayan"* şeklinde okunan isim de *t'tp'r γ'γ'n "tatpar qayan"* olarak tamir edilmiştir.

Ayrıca (B2-6)'daki *βγβwmy n γ'γ'n "maga bumın qagan"* ve (B1-3, B2-4, 6 "*mγ'n tykyn*" şeklinde okunan kelimelerin bütünüyle yanlış okunduğu da belli oldu. *βγβwmy n γ'γ'n* yerine *wmn' γ'γ'n* "umna qagan" şeklinde okunması gerektiği ortaya çıktı. Bunun gibi daha tamir edilmesi gereken çok kelime veya cümle vardır.⁷

Ongi anıtı ve yazıtı

Bu anıt, Ubur-Khangay aймаğında, 46° 20" kuzey enlemi, 102° 11" doğu boylamında yer almaktadır. II. Doğu Göktürk İmparatorluğu döneminde inşa edilen Ongi anıtı ve Ongi yazıtı ise daha önce E. Tryjarski'nin bildirdiği gibi, 1909 yıllarından itibaren yöre insanları tarafından çok tahrip edilmiştir. Şimdi bu yazıt yalnız 4 küçük parça (Arbayheer şehir Müzesi'nde üç parça, külliyyede bir parça) olarak bulunmaktadır ve artık anıtı eski şekline getirmek imkânsızdır. Müzedeki parça ise küçük parça (uzunluk 19 cm ~ genişlik 16 cm ~ kalınlık 9 cm) orta parça (29 ~ 30 cm ~ 21 cm ~ 16 cm) ve büyük parçadan (71 cm ~ 34 cm ~ 15 cm) oluşmaktadır. Külliyyedeki parça ise yazıtın baş parçası (40 cm ~ 40 cm ~ 17 cm) olup yazıtın ön tarafı ile arka tarafında ikişer tamga vardır. Bu tamgalardan biri Aşinaslılara mahsus olan koç şeklindeki tamga, öbürü ise Lâtin alfabesindeki S'ye benzeyendir. Buradaki tamga şekli ise Radoloff'un *Atlas*'ında gösterdiği gibi olamaz. Yani Atlas'taki S harfine benzeyen tamganın ortasından geçen bir çizgi ise asıl tamganın bir parçası değil de, herhangi bir sebepten dolayı yapılan bir tahribatın izi olduğu tespit edildi. Böylece bu anıt ve yazıtın sahibinin gerçek tamga şekli de ortaya çıkarıldı. Üstelik

⁷ Takao Moriyasu-Ayudai Oçir, *Mongoli-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku = Provisinal Report of Researches On Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, The Society of Central Eurasian Studies, 1999, s. 122-124.

eskiden buradaki tamga şeklinin farklılığı dolayısıyla Ongi külliyesindeki yazıtın iki tane olduğunu iddia edenlerin (G. Ramstedt, E. Tryjarski, V. Ye. Vojtov v.s.) düşünceleri de yanlış çıktı.

Yazıtın oturtulduğu taş kaplumbağadan geriye şimdi sadece iki parça kalmıştır. Bugüne kadar Ongi yazıtının yazı bulunan yüzü ise sadece O, Oa, Ob, Oc gibi işaret edilip, yönler hiç bilinmezdi. Bu meseleyi kaplumbağanın yöneldiği taraf ile çözmek istiyorum. Şimdi 1909 yılında S. Pälisi tarafından çekilen fotoğraftan faydalanarak eski kaplumbağanın sırtındaki dikdörtgen deliğin (kaplumbağanın başından kuyruğuna kadar uzunluk 28 cm, genişlik ise 43 cm) şekline göre Ongi yazıtının geniş tarafı, kaplumbağanın başı veya kuyruğu yönüne konulmalı. Gök Türk yazıtlarında eski Türkçede *öngrä* veya *ilgäriü* ise hem ilerde, hem de doğu anlamı taşımaktadır. Ayrıca bu külliyenin giriş yeri yalnız doğu tarafındadır. Bu yüzden kaplumbağanın başı da doğu yönüne doğru yönelmiş olabilir. Böylece bu yazıtın yazı olan geniş parçası, yani Radloff'un (O) işareti ile gösterdiği yazı olan taraf ise yazıtın doğu tarafı olarak tespit edilebilir. Bu yüzden Radloff'un (Oa) işareti ile gösterdiği yazı olan dar tarafı yazıtın kuzey tarafı olarak tespit edebiliriz. Biz her parçadaki runik harfi Radloff'un *Atlas*'taki kalıbı ile karşılaştırıp her parçasının nerede olduğunu tespit ettik (Resim 1).

Radloff'un *Atlas*'ı ve S. Pälisi'nin kitabında geçen *ışbara tarkan balbalı* yazısı, yani Radloff'un (Oc) işareti ile gösterdiği yazı bulunan taş balbal Ongi külliyesinin içinde değil, külliyyeden doğu yönüne doğru uzanan balbalların 11. taşı üzerindeydi. Ancak eski runik yazı şimdi yok olmuş, geriye sadece iki tamga (Koç tamgası ve S şeklindeki tamga) kalmıştır. Bunun yanında Radloff'un *Atlas*'ından kuşkulandığımız okuyuşların, doğru şekli, az olmasına rağmen, belli oldu.⁸ Taş heykel ve balbalları da tek tek ölçtük.

Iğ -Hanuy-Nor anıtı ve yazıtı

Bu anıt Ar-Khangay aймаğında 48° 29" kuzey enlemi, 101° 22" doğu boylamında yer almaktadır. Bu anıt, bu çevrede birkaç anıttan oluşturulan Erdene-Mandal anıtlarından biri (5. anıt) olarak görülebilir. Bu anıt ve yazıtı 1891 yılında Klements ve Dudin tarafından keşfedilmiş, 1909 yılında da Ramstedt ve Pälisi tarafından incelenerek fotoğrafları çekilmiştir. Aynı yılda Fransız araştırmacı De La Coste de bu anıtı incelemiştir. 1927 yılında Rus araştırmacı Bambayev, 1977 yılında da Klyaştor-nıy bu anıtı ve yazıtı incelemiştirlerdir. 1891 yılında bu külliye içinde doğudan batıya kadar bulunan iki hendekten batı hendeği tamamen tahrip edilmiş olup geriye hiçbir şey kalmamış sadece doğu hendeği kalmıştır. Külliye çevresini hendek çevrelemektedir (Kuzey-Güney 11 m ~ Doğu-Batı 22 m). Pälisi'nin verdiği haberlere göre bir taş heykel 1909 yılında doğu hendeği içinde bulunmuş. Bir taş heykel ise bu

⁸ Takao Moriyasu-Ayudai Oçir, *Mongoli-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku = Provisinal Report of Researches On Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, The Society of Central Eurasian Studies, 1999, s. 129-136.

yerden kuzey-batı tarafında konulmuş. Şimdi bu anıtın çevresi tümüyle tarlaya dönüşmüş olduğu için balbalın bu anıt yapılırken yok olup olmadığını tespit etmek zordur. Batı taraftaki hendek ise B. Bambayev'in haberlerine göre 1926 yılında buraya mal aramaya gelen yerli Mogollar tarafından tahrip edilmiş yalnızca ortada bulunan deliğine büyük taş parçası atılmış durumdaydı. Klements'in raporuna bildirdiğine göre iki taş heykel birer hendek içindedir. Şimdi doğu hendeğinin doğu taş tahtasındaki yukarı yerde parçalanmış iki yazı mevcuttur. Biri kuzey tarafında, öbürü ise güney tarafında yazılmaktadır. Kuzey tarafındaki yazıyı: *//// äsüz käyin a bediziŋgizin a bunça kazganu a ber[tiniz]*, güney tarafındaki yazıyı: */// yaratı berti a* diye okuyabiliriz. Özellikle güney tarafındaki yazı bu kez ilk defa doğru şekilde okunabildi.

Şiveet - Ulaan anıtı ve yazıtı

Bu anıt, Bolgan aймаğında 48° 47" kuzey enlemi, 102° 00" doğu boylamında yer almaktadır. İlk defa 1912 yılında G. Ramstedt tarafından incelenmiştir. Anıt yaklaşık 1340 m. yüksekliktedir. Oldukça yüksek bir yere kurulmuştur. Bu anıtın kuzey tarafında Hanuy nehri, Hunuy nehri ile birleşip akmaktadır. Bu külliye batı kısmında Doğu Uygur İmparatorluğuna ait Şine-Us anıtına çok benzerlik göstermekle birlikte doğu kısmında taş heykeli 9 tane, taş arslanı 4 tane, taş koçu 6 tane olduğuna göre Doğu Göktürk İmparatorluğunun II. dönemine ait olduğu apaçık bellidir. Üstelik bir taş koçun bir ayağında, Aşinaslı bir şahsiyete ait olduğunu gösteren koç tamgası da çizilmiştir. Külliyenin dışında doğu kısmında yazıtın oturtulduğu bir taş sandığı vardır. Bu sandığın ortasında dikdörtgen bir delik vardır. Bunun büyüklüğü doğu-batı tarafı 22 cm, kuzey-güney tarafı 55 ~ 56 cm, derinlik ise 24 ~ 25 cm dir.

Yazıt şimdi Ar-Hangay Som'un Ganden tapınağında Budistler için ibadet yeri olarak kullanılmaktadır. Uzunluğu 224 cm, genişliği 80-84 cm, kalınlığı 22 cm.'dir. Yazıtın baş şekli ise yarım daire şeklindedir. Yukarıda hiçbir harf, runik harf de başta olmak üzere hiç yazı yoktur. Sadece çok türlü tamga çizilmiştir. Neden harf yerine tamga çizildiği şimdilik belli değildir.

Kara-Balgasun yazıtı II

Bizim heyetimize katılan Moğolistan Dil Enstitüsü başkanı Prof. Dr. Luvsandorjin Bold'un verdiği bilgilere göre bu anıt 1973 yılında Ar-Hangay aймаğındaki Kara Balgasun kalesinin kuzey tarafına 8 km olan bir yerde, Jarantay nehrinin sol kıyısında, Ar-Khangay aймаğına ait Hotont-som'daki bir lise öğretmeni tarafından keşfedilmiş, yazıtı da 1975 yılında Moğol-Sovyet ortak çalışma heyetine katılan Moğol araştırmacısı Şinehuu tarafından okunmuştur. 1976 yılında ise Ulaanbaatar'daki Tarih Enstitüsü'ne taşınmıştır. Uzunluğu 170 cm, genişliği 26 cm, kalınlığı ise çeşitlilik göstermekte olup yukarı kısmı 26 cm, en çoğu 42 cm, en aşağı kısmı ise 29 cm'dir. Aslında bir binanın giriş yerindeki sütun olarak kullanıldığını

iddia edenler de vardır. Gerçekten de yazı altında çiçek şekli ve motifi bulunduğuna göre bu düşünce desteklenebilir. Yazı ise 12 satırdan oluşup, sağdan sola doğru sıralanmaktadır. Bunun alt kısmında bir koç tamgası ve Lâtin harfiyle S'ye benzeyen bir tamga bulunmaktadır. Bunun gibi aynı ikili tamgayı, Ongi yazıtı ve III. Orhon anıtının külliyesi içinde bulunan taş heykelde de görebiliriz. Bu yüzden bu yazının II. Doğu Göktürk İmparatorluğu dönemine ait olduğunu tahmin edebiliriz.

Mukhar anıtının kaplumbağa kaidesi

Bu kaplumbağa kaide, Tub aймаğının Zuun-Modo müzesinin giriş bahçesinde korunmaktadır. Aslında bu kaplumbağa, Tub aймаğın Tuncuur Som'daki Mukhar anıtında bulunup, son yıllarda buraya taşınmıştır. Uzunluğu 176 cm, yüksekliği 58 cm, sırtındaki deliğin büyüklüğü 51,5 cm ~ 9,5 cm'dir. Kaplumbağanın sol ve sağ yanında birer tane tamga bulunmaktadır. Sağ yanında Aşinaslılara mahsus olan koç tamgası, sol yanında yılan tamgası yer alır. Yazıtlar genellikle II. Doğu Göktürk İmparatorluğu'na ait anıtlarda böylesi büyük kaplumbağa kaide üzerine oturtulmaktaydı. Dolayısıyla bu anıtın da kağan gibi yüksek derecede yer alan bir kişiye, yani Aşinaslı bir kağana ait olduğunu tahmin edebiliriz. Klyaştorıy, soldaki yılan tamgasının eski Türklerin kullandığı 12 hayvanlı takvime göre yılan yılında ölen kişiyi hatırlatmak için yapıldığını düşünüp, bu şarta uygun şahsiyet olarak Muhan kağanın (Kapgan kağan) adını anar. Ama aynı dönemde ikili tamga bulunan yazıt da mevcut olduğuna göre yılan tamgası o kadar kuvvetli bir sebep sayılmaz. Bence bu sadece anıtın sahibinin yılan ve koç şeklinde iki tamgalı bir aileye bağlı olduğunu göstermek için yazılmış olabilir. Ama kaplumbağanın büyüklüğü açısından bu anıtın sahibi II. Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun bir kağanı (büyük ihtimal ile ikinci kağan olan Kapgan kağan) olabilir.

İh-Ҳошoot anıtı ve Küli Çor yazıtı

Bu anıt Tub aймаğında 46° 55" kuzey enlemi, 104° 33" doğu boylamında yer almaktadır. 1560 m. yüksekliktedir. Anıt 1912 yılında Kotwicz tarafından keşfedilen yazıt Samoyloviç tarafından okunmuştur. Bu Külliye'nin büyüklüğü, yaklaşık doğu-batı tarafı 53 m ~ kuzey-güney tarafı 35 m'dir. Külliye'nin batı kısmında daire şeklinde taş bir tepe (çapı 12m) vardır. Bunun içinde dikdörtgen bir delik olduğu tespit edilmiştir. Bunun batı tarafında bozuk bir hendek bulunmaktaydı. Bunun üstüne bir kuş resmi çizilidir. Bence bu kuş anka kuşu, daha doğrusu Çin föniksi olabilir. Külliye'nin orta kısmında kazılmış yerde parça parça atılmış keramik yer almaktaydı. Buna yakın yerde bir hendeğin parçası yatıyordu. Üstüne bir hayvan resminin bir parçası çizilmişti. Kotwicz'nin söylediği gibi iki arslan yüz yüze çizilmişti.

Bu külliye'nin doğu yönüne doğru çok sayıda balbal uzanmaktadır. Bu külliye içinde taş heykel 6 tane, taş arslan 3 tane, taş koç 2 tane ve koni şeklindeki taş da iki tane bozuk şekilde yatmaktaydı. Ayrıca külliye içinde iki tane daha balbal dikili oluşu

dikkati çekmektedir. II. Doğu Göktürk İmparatorluğu dönemine ait anıtlardan Ongi ve Tonyukuk anıtında külliye içinde de balbal mevcut olduğunu şimdiye kadar kimse bildirmemiştir. Daha önce söylediğim gibi, külliye içinde 6 tane balbal mevcut olan Bugut anıtı da dahil olmak üzere Moğolistan'daki I. Göktürk İmparatorluğu dönemine ait anıtın yapı özelliği ile benzerlik olduğu hâlde, o zamanki anıtlarda hiç taş heykelin bulunmuyor olması nasıl açıklanabilir? Yani taş heykelin ne zaman ortaya çıktığını ileride çözmek gerekmektedir.

Yazıt ise Külliyesinin biraz doğu kısmına dikilmiştir. En üst kısmı kuş pisliğinden kirlenmiş, beyazlaşmıştır. Yazıtın incelenmesi, 1912 yılından sonra 1962 yılında yine Clauson ve Tryjarski tarafından yapılmıştır. Sonra ise birkaç araştırmacı tarafından parça parça incelenmiş olmakla birlikte hemen hemen Samoyloviç'in okuyuşuna veya Clauson/Tryjarski'nin okuyuşuna dayanmaktadır. Heyetimiz yazıttan kalıp alıp runik harfleri tek tek incelemiştir. Bu sonuç ön raporumuzda varken daha ileride düzeltilip ortaya konacaktır.

Daitou-Ansei-Aş-hujin hetsuki [(Aşinalı katun) yazıtı]

Bu yazıt, 1975 yılında Moğol göçebe Ts. Baldan tarafından Ar-Ḥangay aймаğında Kara-Balgasun kalesinin Güney-batı tarafına 500 m uzanan tarlada ortaya çıkartılmıştır. 1976 yılında ise Ulaanbaatar'daki Tarih Enstitüsü'ne taşınmıştır. Yazıtın büyüklüğüne gelince, yüksekliği 32 cm, genişliği 18.5 cm, kalınlığı da 5,2-6 cm dir. Ön ve arka cephelerinde eski Çin yazısıyla yazılmış harfler yer almaktadır. Bu yazıt şimdiye kadar hiç bilinmemekteydi. Bu yazıtta bilinen konu ise 7. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya bölgelerinde yaşayan Aşinaslı bir kadının T'ang hanedanına bağlı olarak yaşayan Türk veya Soğut bir memur ile evlendikten sonra, eşi ile beraber siyasi amaçla o zamanki Kara-Balgasun bölgesinde bulunan T'ang'a bağlı bir bakanlığa gidip orada vefat ettiğini anlatmaktadır. Yazıt içinde diktiriliş yılı olarak tavşan yıl yazılmaktadır. Bunu o dönem Türkler ve Çinliler arasındaki ilişkileri belirten güzel bir örnek diye değerlendirebiliriz.

Bundan başka Doğu Uygur İmparatorluğuyla ilgili olan yazıt olarak Tes yazıtı, Taryat yazıtı, Şine-Us yazıtı, Kara-Balgasun yazıtı I ve Sevrey yazıtı vs. vardır. Bunlar hakkında konuşmak istiyorsam da konunun çok geniş olması ve araştırmaların da hâlâ sürmesi yüzünden başka bir seferde bu konuya dönmek istiyorum. Ayrıca Doğu Uygur İmparatorluğu ile ilgili olan Bay-Balık anıtı, eski Kara-Balgasun kalesi ve şehrinin bugünkü durumu üzerinde de gelecekte konuşmak isterim.

Bunun yanında Radloff'un *Atlas*'ından kuşkulandığımız okuyuşların doğru şekilleri, az olmasına rağmen, ne oldukları da belli oldu. Bunun gibi başka Soğut harfli ve runik harfli yazıtların da henüz belli olmayan yazı şekilleri ve okuyuşlarının da açık hâlde geldiğini söyleyebiliriz. Çok tabii ki, gelecekte daha ince, ayrıntılı araştırmalar ile bunların sonuçlarını kaliteli fotoğraflar ve kalıplarla ortaya çıkarmaya çalışıyoruz.

Sonuç olarak, çok büyük tarihî değerleri olan Moğolistan'daki eski anıt ve yazıtlar ile onların buldukları külliyeleri sadece araştırma ve inceleme malzemesi veya sahası olarak olarak değil, tüm dünyaya ait kültür mirası olarak düşünmek kabullenmek ve buna göre korumak konusunda ortak çaba harcanması gerektiği kanaatinde olduğumu vurgulamak istiyorum. Bu yüzden biz şimdilerde Türkiye-Moğolistan arkeolojik ilim heyetinin Orhon nehri kıyısındaki Köl Tigin ile Bilge Kağan külliyelerinde ortak arkeolojik çalışmalar yaparak açık müze kurma çalışmalarını saygı ile karşılamaktayız.